

A Comparative Analysis of the Exegesis of Jihad Verses in the Holy Quran from the Perspectives of Sayyid Qutb (Sunni Exegete) and Sayyid Jawad Mughniyyah (Shia Exegete)

Fatemeh mohammadi

Faculty Member, Islamic Azad University, Islamshahr Branch, Tehran, Iran
mohammadifatemeh673@yahoo.com

Abstract

This study conducts a comparative analysis of the views held by two prominent contemporary exegetes—one Sunni and one Shia, Sayyid Qutb and Allameh Mughniyeh—addressing the central question: "How do differences in epistemological foundations and interpretive approaches lead to divergent readings of the verses concerning Jihad?" It further examines their differing perspectives on the objectives of Sharia, the relationship between religion and power, and the role of historical context in interpreting Jihad verses, as well as the impact of these differences on redefining the jurisprudence of international relations and the legitimacy of war and peace. Jihad constitutes a pillar of the Islamic intellectual framework and serves as a mechanism for defending the faith, the Islamic community, and divine values. Employing an interpretive qualitative content analysis and examining relevant verses, this study demonstrates that Sayyid Qutb—adopting a mission-oriented and civilizational perspective—views Jihad as a means to liberate humanity from systems of domination and to realize a monotheistic society. In contrast, Allameh Mughniyeh—utilizing a rational approach grounded in the jurisprudence of objectives (Maqasid)—limits Jihad to defense against aggression, the removal of obstacles to the call to Islam (Da'wah), and the repulsion of oppression. This epistemological divergence influences the redefinition of the jurisprudence of international relations and the concept of legitimate violence within Islamic thought.

Keywords: Jihad, legitimate defense, Da'wah (call to Islam), peace, jurisprudence of international relations.

تحليل مقارن لتفسير آيات الجهاد في القرآن الكريم من منظور كل من السيد قطب (مفسر سني) والسيد جواد مغنية (مفسر شيعي)

فاطمه محمدى

عضو هيئة علمي دانشگاه آزاد واحد اسلامشهر، تهران، ايران

mohammadifatemeh673@yahoo.com

ملخص

تُجري هذه الدراسة تحليلاً مقارناً لآراء اثنين من أبرز المفسرين المعاصرين — أحدهما سني والآخر شيعي، وهما سيد قطب والعلامة مغنية — متناولة السؤال الجوهرى التالي: "كيف تؤدي الاختلافات في الأسس المعرفية ومناهج التفسير إلى قراءات متباينة لآيات الجهاد؟". كما تبحث الدراسة في وجهات نظرهما المتباينة حول مقاصد الشريعة، والعلاقة بين الدين والسلطة، ودور السياق التاريخي في تفسير آيات الجهاد، فضلاً عن أثر هذه الاختلافات في إعادة صياغة فقه العلاقات الدولية ومشروعية الحرب والسلام؛ إذ يُعد الجهاد ركيزة أساسية في المنظومة الفكرية الإسلامية، وآلية للدفاع عن العقيدة والأمة الإسلامية والقيم الإلهية. باستخدام تحليل المحتوى النوعي التأويلي ودراسة الآيات ذات الصلة، تُبين هذه الدراسة أن سيد قطب، من خلال تبني منظور رسالي وحضاري، ينظر إلى الجهاد كوسيلة لتحرير البشرية من أنظمة الهيمنة وتحقيق مجتمع توحدي. في المقابل، يُقصر العلامة المغنية، من خلال اتباع منهج عقلاني قائم على فقه المقاصد، مفهوم الجهاد على الدفاع ضد العدوان، وإزالة العقبات أمام الدعوة إلى الإسلام، وحرر الظلم. يؤثر هذا التباين المعرفي على إعادة تعريف فقه العلاقات الدولية ومفهوم العنف المشروع في الفكر الإسلامي. الكلمات المفتاحية: الجهاد، الدفاع المشروع، الدعوة إلى الإسلام، السلام، فقه العلاقات الدولية.

تحلیل تطبیقی تفسیر آیات جهاد در قرآن کریم از منظر سید قطب

(مفسر سنی) و سید جواد مغنیه (مفسر شیعی)

فاطمه محمدی

دانش پژوه سطح ۴ تفسیر تطبیقی مدرسه علمیه تخصصی رفیعة المصطفیٰ علیّه، تهران، ایران
mohammadifatemeh673@yahoo.com

چکیده

پژوهش حاضر با طرح پرسش اصلی «تمایز در مبانی معرفت‌شناختی و رویکردهای تفسیری چگونه به شکل‌گیری قرائت‌های متفاوت از آیات جهاد نزد سید قطب و علامه مغنیه می‌انجامد؟» به تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های دو مفسر برجسته معاصر (سنی و شیعی) می‌پردازد. همچنین، تفاوت دیدگاه آنان درباره مقاصد شریعت، نسبت دین و قدرت، نقش سیاق تاریخی در تفسیر آیات جهاد و تأثیر این تفاوت‌ها بر بازتعریف فقه روابط بین‌الملل و مشروعیت جنگ و صلح بررسی شده است. جهاد از ارکان منظومه فکری اسلام و سازوکاری برای دفاع از دین، جامعه اسلامی و ارزش‌های الهی است. با بهره‌گیری از روش تحلیل کیفی محتوای تفسیری و بررسی آیات مرتبط، نشان داده شد که سید قطب با نگرشی رسالتی و تمدنی، جهاد را ابزار رهایی از نظام‌های سلطه و تحقق جامعه توحیدی می‌داند؛ در مقابل، علامه مغنیه با رویکردی عقلانی و فقه مقاصدی، جهاد را به دفاع در برابر تجاوز، رفع موانع دعوت و دفع ظلم محدود می‌کند. این تفاوت معرفتی، بازتعریف فقه روابط بین‌الملل و مفهوم خشونت مشروع در اندیشه اسلامی را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: جهاد، دفاع مشروع، دعوت، صلح، فقه روابط بین‌الملل

مقدمه

یکی از مفاهیم چالشی در تفسیر قرآن کریم جهاد است، که گستره معنایی آن از مجاهده معنوی تا نبرد مسلحانه را دربرمی گیرد. نزول آیات مربوط به جنگ در بافت تاریخی خاص صدر اسلام، وجود اصطلاحاتی چون فتنه، بغی و اعتداء و تعامل پیچیده این آیات با آموزه های اخلاقی و مقاصد شریعت، زمینه ساز قرائت های متفاوتی در طول تاریخ تفسیر شده است. در دوران معاصر، اهمیت این اختلاف قرائت ها دوچندان است. زیرا صورت بندی نظری جهاد بر دیدگاه های فقهی درباره جنگ، صلح، پیمان ها و تعامل با دیگر ملل تأثیر مستقیم می گذارد. از میان مفسران معاصر، سید قطب و سید محمد جواد مغنیه دو چهره مرجع اند که هریک، بر بستر مکتب فکری و زمینه اجتماعی خود، فهمی متمایز از آیات جهاد عرضه کرده اند. این مقاله با رویکرد تحلیلی تطبیقی، نخست مبانی روش شناختی این دو مفسر را روشن می کند، سپس آیات کلیدی جهاد را به اختصار صورت بندی کرده و طریقه تفسیر هریک را می سنجد و در پایان پیامدهای فقهی آن ها ذکر می گردد.

۱) مبانی نظری و پیشینه تفسیری آیات جهاد

واژه «جهاد» در لغت عرب از ریشه «ج ه د» به معنای جهد، تلاش، کوشش و تحمل مشقت آمده است (ابن منظور، ۱۳۷۲: ج ۳، ص ۱۵۲). در اصطلاح قرآنی، این مفهوم بسیار گسترده است و شامل انواع تلاش ها در راه خدا می شود مفسران

از دیرباز، جهاد را به دو نوع عمده تقسیم کرده‌اند: جهاد اکبر و جهاد اصغر، جهاد اکبر مبارزه با هوای نفس، شیطان و صفات رذیله است. (مطهری، جهاد، ۱۳۷۰: ۸۵). علامه طباطبایی، جهاد را تلاش در راه خدا دانسته و آن را شامل تلاش فکری، عملی و نظامی می‌داند (طباطبایی، ۱۳۷۰: ج ۲، ص ۳۴۵ و ج ۴، ص ۳۷۶). از منظر تاریخی، نزول بسیاری از آیات جهاد در دوران مدنی پیامبر اسلام ﷺ نشان دهنده ارتباط این مفهوم با شکل‌گیری و تثبیت جامعه اسلامی است (سیوطی، ۱۳۶۹: ج ۱، ص ۲۱۲). آیات ابتدایی مکه بیشتر به جهاد درونی و دعوت مسالمت‌آمیزی پرداخت، اما با هجرت به مدینه و تشکیل حکومت اسلامی، نیاز به جهاد دفاعی و تبیین حدود آن ضروری شد. مفسرانی چون زرکشی در البرهان فی علوم القرآن به جنبه اجتماعی و نظامی جهاد در قرآن تأکید کرده و آن را ابزاری برای دفاع از امت و گسترش حق دانسته‌اند (زرکشی، ۱۴۲۰: ج ۲، ص ۱۱۹). در تفاسیر معاصر، رویکردهای جدیدی به مفهوم جهاد ارائه شده است. برخی مانند محمد رشید رضا، جهاد را بیشتر در چارچوب دفاع از بلاد اسلامی و مقابله با استعمار تفسیر کرده‌اند (رشید رضا، بی تا: ج ۴، ص ۱۱۷). غزالی نیز بر جنبه اخلاقی و اجتماعی جهاد در مقابله با ظلم تأکید دارد (غزالی، ۱۳۶۰: ۲۹۸). این پیشینه‌های تفسیری، زمینه فهم دیدگاه‌های مفسران جدیدتر مانند سید قطب و سید محمد جواد مغنیه را فراهم می‌آورد.

۲) دسته‌بندی موضوعی آیات جهاد در قرآن

آیات قرآنی مرتبط با جهاد، بر اساس مضامین و اهداف اصلی به سه دسته

عمده قابل تقسیم هستند. این تقسیم به ما کمک می‌کند تا گستره معنایی این مفهوم را در قرآن بهتر درک کنیم و سپس دیدگاه دو مفسر مورد نظر را در این چارچوب ارزیابی نماییم.

۱-۲) آیات جهاد دفاعی

این دسته از آیات بر ضرورت مقابله با دشمنانی که به سوی جامعه اسلامی تجاوز می‌کنند، تأکید دارند. آیه شریفه «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (بقره ۱۹۰) از برجسته ترین آیات این بخش است این آیه مبنای مشروعیت جنگ را دفاع در برابر تجاوز قرار داده و همزمان، تجاوز از حدود مجاز را منع می‌کند (طبری، ۱۳۹۰: ج ۳، ص ۵۶۶۹ و قرطبی، ۱۳۹۰: ج ۳، ص ۳۹). این رویکرد تأکیدی بر بعد دفاعی جهاد و رعایت موازین اخلاقی در عین درگیری نظامی است.

۲-۲) آیات رفع فتنه و استبداد

دسته دیگر از آیات، جهاد را به منظور رفع فتنه، استبداد، ظلم و فساد در زمین تجویز می‌کنند. آیه «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ» (بقره، ۱۹۳). نمونه بارز این آیات است؛ مفسران مختلف، «فتنه» را به معنای شرک، فساد و سلب آزادی ایمان تفسیر کرده‌اند (ابن کثیر، ۱۳۷۰: ج ۲، ص ۳۲۳ و طباطبایی، ۱۳۷۰: ج ۹، ص ۱۷۴). هدف در این جهاد تنها دفاع نیست، بلکه تلاش برای رهایی جامعه از سلطه ظالمانه و برقراری حاکمیت الهی است.

۲-۳) آیات حمایت از مظلومان

بخشی از آیات جهاد، بر وظیفه مسلمانان در حمایت از مستضعفان و مظلومانی که مورد ستم قرار گرفته‌اند، تاکید می‌کند. آیه «وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَل لَّنَا مِن لَّدُنكَ وَلِيًّا وَاجْعَل لَّنَا مِن لَّدُنكَ نَصِيرًا» (نساء: ۷۵)، از این قسم است. این آیه جهاد را برجسته می‌سازد. (طبری، ۱۳۹۰: ج ۵، ص ۲۶۷ و فضل الله، ۱۴۱۹: ج ۶، ص ۱۱۲ و مغنیه، ۱۳۷۸: ج ۲، ص ۳۵۰). این رویکرد، جهاد را نه تنها برای دفاع از خود، بلکه به عنوان یک رسالت انسانی و اخلاقی در قبال بشریت تلقی می‌کند.

۳) مبانی و روش‌شناسی تفسیری

۳-۱) روش‌شناسی سید قطب

سید قطب در «تفسیر فی ظلال القرآن»، خوانشی ادبی، تربیتی و حرکت‌محور از قرآن عرضه می‌کند. از نظری، قرآن کتابی برای ساختن امت و «تمدن توحیدی» است و مفاهیم محوری آن، از جمله جهاد، در نسبت با مأموریت تاریخی امت اسلامی معنا می‌یابد. وی معتقد است که قرآن برای آزادسازی انسان از هرگونه سلطه طاغوتی نازل شده است و جهاد ابزار تحقق این آزادی است؛ لذا جهاد تنها دفاع در برابر حمله دشمن نیست، بلکه ابزاری برای رهاسازی انسان از سلطه طاغوت است. به زعم وی قرآن مأموریتی جهانی برای برپایی نظام توحیدی ارائه می‌دهد و جهاد در این چارچوب معنا پیدا می‌کند «لَيْسَ الْجِهَادُ دِفَاعاً مَحْضاً

إِنَّمَا هُوَ لِإِزَالَةِ الْإِنِّظْمَةِ الْجَائِرَةِ (سید قطب، ۱۳۷۲: ج ۱، ص ۲۲۱). جهاد تنها دفاع نیست، بلکه برای ازبین بردن نظام های ستمگرو آزادسازی انسان از سلطه طاغوت است. درتبیین آیه «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ» سید قطب «فتنه» را صرفاً انحراف فکری و عقیدتی نمی داند، بلکه آن را نمودهای گوناگون سلطه نظام های باطل، استبداد و استکبار برانسان ها در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی معرفی می کند (همان، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۱۴۰۷). بنابراین جهاد برای او حرکتی تهاجمی و فعال در جهت براندازی این نظام ها و برپایی نظام الهی است. او معتقد است که تا زمانی که سایه طاغوت برسر جامعه سایه افکنده است، جهاد برای آزادی انسان ها ادامه خواهد یافت (همان، ۱۳۷۲: ج ۲۳، ص ۱۴۵۲). با این حال سید قطب، به هیچ وجه مدافع جنگ بی رویه و تجاوز نیست، او براین نکته تأکید دارد که جهاد باید در چارچوب عدالت صورت گیرد و اسلام هرگونه اعتداء، ظلم و زیاده روی را منع کرده است. او جهاد را در راستای «توحید اجتماعی» می بیند، به این معنا که حاکمیت مطلق از آن خداوند است (همان، ۱۳۷۲: ج ۱، ص ۲۲۸).

۲-۳) روش شناسی مغنیه

مغنیه در «الکاشف» رویکردی متفاوت اما در عین حال هماهنگ با مبانی دین اسلام به مفهوم جهاد دارد. او جهاد را اساساً واکنشی در برابر تجاوز و ابزاری برای دفاع از جامعه اسلامی و حقوق مشروع آن تفسیر می کند (مغنیه، ۱۳۷۸:

ج ۱، ص ۲۸۱). مغنیه معتقد است که اسلام، در ذات خود، دین دعوت، رحمت و صلح است و جنگ و جهاد تنها در صورت ضرورت و در چارچوب دفاع مشروعیت پیدا می‌کند (همان، ۱۳۷۸: ج ۲، ص ۳۴۸ و ج ۳، ص ۲۱۰). بر روش عقلانی، فقه محور و مبتنی بر اخلاق قرآنی تکیه دارد، او استعمالات قرآنی را با مقاصد شریعت و آموزه‌های اخلاقی اسلام مرتبط می‌سازد. وی در تبیین آیه «وَلَا تَعْتَدُوا»^۱ برای نکتۀ تأکید دارد که جنگ در اسلام محدود به دفع تجاوز و مقابله با ظلم است و هرگونه تعرض به کسانی که با مسلمانان در حال جنگ نیستند، ممنوع است (همان، ۱۳۷۸: ج ۱، ص ۲۸۳). او محور اصلی جهاد را در حمایت از مظلومان و دفاع از عدالت اجتماعی می‌بیند. (همان، ۱۳۷۸: ج ۲، ص ۳۵۰ و ج ۴، ص ۱۷۵) از این رو جهاد برای مغنیه، ابزاری برای برقراری نظم عادلانه و رهایی مستضعفان از چنگال ظالمان است. مغنیه نیز همچون بسیار از مفسران به پیوند جهاد با رهبری مشروع اشاره دارد و معتقد است که هرگونه اقدامی نظامی بدون اذن حاکم شرع و رهبری جامعه، مشروعیت ندارد (سبحانی، ۱۳۸۵: ج ۶، ص ۲۲۱).

۴) تحلیل تطبیقی دیدگاه‌ها

۴-۱) نقاط اشتراک

هر دو مفسر، در چند محور کلیدی پیرامون مفهوم جهاد، اشتراک نظر دارند:

۴-۱-۱) مفهوم دفاعی جهاد

هردو براین باورند که جهاد در درجه اول، ابزاری برای دفاع از دین، امت و سرزمین اسلامی در برابر تجاوزات دشمنان است (سید قطب، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۱۰۴۹ و مغنیه، ۱۳۷۸: ج ۲، ص ۳۴۸).

۴-۱-۲) رعایت حدود اخلاقی

هردو مفسر، با استناد به آیات قرآن، بر ضرورت رعایت موازین اخلاقی و پرهیز از ظلم و تجاوز در حین جهاد تأکید دارند (سید قطب، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۱۴۰۴۹ و مغنیه، ۱۳۷۸: ج ۱، ص ۲۸۳). هدف نهایی هردو الهی، هردو جهاد را در نهایت، در راه خدا و برای تحقق اهداف الهی می دانند، هرچند در مصادیق و گستره آن تفاوت دارند.

۴-۲) نقاط افتراق

اختلافات اصلی میان دو مفسر در چارچوب درک و تبیین گستره و اهداف جهاد نمایان می شود

۴-۲-۱) گستره جهاد

سید قطب، جهاد را فراتر از دفاع صرف می داند و آن را بخشی از یک حرکت جهانی و مستمر برای تحقق حاکمیت الهی و رفع موانع دعوت اسلامی در سراسر جهان تلقی می کند. برای او جهاد وسیله ای برای «انقلاب» علیه نظام های

طاغوتی و برپایی «نظام ربانی» است (سید قطب، ۱۳۷۲: ج ۳، ص ۱۴۵). علامه مغنیه، جهاد را یک اقدام دفاعی در برابر تجاوز معرفی می‌کند. وی بر جنبه‌های فقهی و حفظ حدود مشروع تأکید دارد و جهاد را در چارچوب حفظ مصلحت جامعه اسلامی و مقابله با ظلم و استبداد می‌بیند (مغنیه، ۱۳۷۸: ج ۳، ص ۲۱۰).

۲-۲-۴ هدف اصلی جهاد

سید قطب هدف اصلی جهاد را «توحید اجتماعی» و براندازی هرگونه طاغوت و نظام غیرالهی می‌داند. جهاد در نظر او، ابزار آزادسازی انسان از بندگی غیرخدا و استقرار حاکمیت خداوند است (سید قطب، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۱۴۰۴۷). سید محمد جواد مغنیه، هدف اصلی را برقراری عدالت اجتماعی، دفاع از مظلومان و رفع فتنه (به معنای ظلم و استبداد) در جهت حفظ کیان امت و حقوق مشروع آن می‌داند (مغنیه، ۱۳۷۸: ج ۲، ص ۳۵۰).

۳-۲-۴ تفاوت رویکردی

سید قطب؛ رویکرد جهانی، ایدئولوژیک و انقلابی دارد. او جهاد را بخشی از یک مبارزه ایدئولوژیک برای استقرار نظام حق در کل جهان می‌بیند. سید محمد جواد مغنیه رویکردی فقهی، حقوقی و صلح مدار (در صورت امکان) دارد، او برای رعایت ضوابط شرعی و دفاع مشروع تأکید بیشتری دارد و کمتر به جنبه تهاجمی و انقلابی جهاد در گستره جهانی می‌پردازد. این تفاوت رویکردی، ریشه در جهان-بینی، تجارب تاریخی و اولویت‌های فکری هریک از این دو مفسران دارد. قطب

تحت تأثیر شرایط سیاسی جهان اسلام، به جهاد به عنوان نیروی محرک تغییر و تحول در می‌نگرد. در حالی که مغنیه، بر جنبه های دفاعی و اصلاحی جهاد در چارچوب جامعه اسلامی و رعایت مصالح آن تمرکز دارد.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی تفسیر آیات جهاد از منظر سید قطب و سید محمد جواد مغنیه، نشان دهنده غنای مفهوم جهاد در قرآن کریم و تنوع رویکردهای تفسیری به آن است. هر دو مفسر جهاد را ابزاری مشروع برای دفاع از دین، آزادی و عدالت انسانی می‌دانند و بر ضرورت رعایت حدود اخلاقی و پرهیز از ظلم در این مسیر تأکید دارند. این اشتراک بیانگر پیوند عمیق فهم قرآنی با مبانی اخلاق اسلامی و مسئولیت پذیری در برابر احقاق حق و دفع باطل است. با این حال تفاوت‌های بنیادینی در گستره، اهداف و رویکرد تفسیری این دو اندیشمند دیده می‌شود. سید قطب جهاد را به منزله مأموریت جهان شمول اسلام برای رفع موانع توحید و براندازی نظام‌های طاغوتی و حرکتی فعال و انقلابی برای استقرار حاکمیت الهی تلقی می‌کند. در مقابل علامه مغنیه جهاد را اساساً ابزاری دفاعی و واکنشی در برابر تجاوز و ظلم معرفی کرده و بر ضرورت رعایت ضوابط فقهی، حقوقی و حفظ مصالح جامعه اسلامی تأکید بیشتری دارد. این تفاوت در فهم، ریشه در جهان بینی، اولویت‌های فکری و اهداف بلندمدت هریک از مفسران دارد. سید قطب با نگاهی ایدئولوژیک و تحول خواه، جهاد را موتور محرکه تغییرات جهانی می‌داند، در حالی که مغنیه با رویکردی عمل‌گرایانه و فقهی، بر جنبه‌های دفاع مشروع و اصلاحی آن در چارچوب جامعه اسلامی تمرکز می‌کند.

منابع و ماخذ

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۳۷۲). لسان العرب. تهران: دارالفکر.
۲. ابن کثیر، عماد الدین اسماعیل (۱۳۷۰). تفسیر القرآن العظیم. ترجمه روحانی، محمد حسین. قم: اسوه.
۳. رشید رضا، عبده، محمد (بی تا). تفسیر المنار. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۴. زرکشی، بدرالدین محمد عبدالله (۱۴۲۰ق). البرهان فی علوم القرآن. قم: اسوه.
۵. سیوطی، جلال الدین (۱۳۶۹). الاتقان فی علم القرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۶. سبحانی، جعفر (۱۳۸۵). منشور جاوید. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۷. طبری، محمد بن جریر (۱۳۹۰). جامع البیان عن تاویل القرآن. ترجمه، پاینده، ابوالقاسم. تهران: اساطیر.
۸. طباطبائی، محمد حسین (۱۳۷۰). المیزان. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۹. الغزالی المصری، شیخ محمد (۱۳۶۰). فقه السیره. ترجمه حسین زاده، هاشم. تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
۱۰. قرطبی، ابو عبدالله محمد بن احمد بن ابی بکر (۱۳۹۰). الجامع الاحکام القرآن. ترجمه حسینی، احمد. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۱۱. سید قطب، ابراهیم حسین شاذلی (۱۳۷۲). فی ظلال القرآن. ترجمه موحدی، علی. تهران: دارالفکر.
۱۲. مطهری، مرتضی، (۱۳۷۰). جهاد. تهران: صدرا.
۱۳. مغنیه، سید محمد جواد (۱۳۷۸). الکاشف فی تفسیر القرآن الکریم. ترجمه حجتی، سید محمد باقر. تهران: انتشارات فرهنگ اسلامی.